

Wajda, Kazimierz

Problematyka społeczno-gospodarcza w badaniach nad dziejami Prus Wschodnich od połowy XIX wieku do roku 1918

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 45-52

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kazimierz Wajda

PROBLEMATYKA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA
W BADANIACH NAD DZIEJAMI PRUS WSCHODNICH
OD POŁOWY XIX WIEKU DO ROKU 1918

Stopień zaawansowania badań nad dziejami społeczno-gospodarczymi Prus Wschodnich w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku jest nierównomierny tak pod względem problemowym, jak i chronologicznym. Występują znaczne różnice między starszą a nowszą literaturą i to tak w sposobie podejmowania tej problematyki, jak i pod względem interpretacji badanych zjawisk ekonomicznych i społecznych. Duże różnice interpretacyjne wiązały się także z przynależnością narodową badaczy, gdyż literatura historyczna stanowiła ważny oręż o charakterze narodowo-politycznym. Dotyczyło to nie tylko historii politycznej, ale i historii społeczno-gospodarczej czy też literatury demograficznej i ekonomicznej, gdyż również i w tych dziedzinach czerpano argumenty, które odgrywały niebagatelną rolę w toczącej się walce narodowościowej.

W literaturze naukowej poświęconej problematyce społeczno-gospodarczej dziejów Prus Wschodnich omawianego okresu można wyodrębnić dwa zasadnicze typy opracowań, przy czym podział ten miał także w znacznym stopniu charakter chronologiczny. Do pierwszego typu można zaliczyć opracowania ekonomiczne, demograficzne i socjologiczne, pochodzące głównie z lat dwudziestolaty XIX wieku i pierwszego dwudziestolecia XX wieku. Autorami ich byli prawie wyłącznie Niemcy. Prace te zajmowały się w zasadzie współczesnymi sobie procesami społeczno-gospodarczymi, zachodzącymi na terenie Prus Wschodnich. Dość rzadko sięgały one natomiast do okresów wcześniejszych. Często były to także opracowania, które uwzględniały Prusy Wschodnie w ramach analizy ekonomicznej, demograficznej czy też socjologicznej większych całości terytorialnych, głównie wschodnich czy też północno-wschodnich prowincji ówczesnej Rzeszy Niemieckiej. Podstawę źródłową opracowań ekonomicznych i demograficznych stanowiły publikowane dane statystyczne i wydawnictwa sprawozdawcze różnego rodzaju korporacji gospodarczych tudzież związków komunalnych. Autorzy prac socjologicznych wykorzystywali w pewnej mierze wyniki badań ankietowych, jakie przeprowadzili oni sami bądź też kierowane przez nich zespoły. W okresie międzywojennym zaczynają pojawiać się opracowania historyczne, jednak zasadniczy przełom w tym zakresie dokonał się dopiero po 1945 roku i to głównie dzięki nauce polskiej. W polskich badaniach historycznych tego okresu, trwającego po dzień dzisiejszy, zaznaczył się odczuwalny wzrost zainteresowania aspektami społeczno-gospodarczymi dziejów Prus Wschodnich i wyraźne po-

szerzenie horyzontów badawczych w porównaniu z okresem międzywojennym, choć ciągle w ograniczonym zakresie chronologicznym i problemowym. Jak wykaże bowiem bardziej szczegółowa analiza dotychczasowego stanu badań nad dziejami społeczno-gospodarczymi, daleko jest jeszcze do wyczerpania węzłowych nawet problemów powyższych aspektów procesu dziejowego w Prusach Wschodnich drugiej połowy XIX i początków XX wieku.

W dotychczasowej literaturze niewiele jest ciągle opracowań, poświęconych całokształtowi historii gospodarczej Prus Wschodnich w interesującym nas okresie. W pewnym stopniu czynił to Stanisław Srokowski w swoich pracach poświęconych temu regionowi w okresie międzywojennym. Z kolei historią gospodarczą jednego rejonu Prus Wschodnich przed rokiem 1918, a mianowicie obszaru Kłajpedy, w tych granicach, w jakich wszedł on w skład Republiki Litewskiej na mocy traktatu wersalskiego, zajął się Gerhard Willoweit w swojej pracy, która poświęcona jest całemu okresowi od wczesnego średniowiecza aż po rok 1945¹. W części dotyczącej interesującego nas okresu jest to jednak kompilacja wykorzystująca głównie opracowania i to wyłącznie niemieckie, a choć autor sięgnął do publikacji statystycznych i sprawozdawczych, to opracowanie ma charakter materiałowy, a w swojej warstwie interpretacyjnej nie odbiega zbyt daleko od stanowiska tradycyjnej nauki niemieckiej. W polskiej literaturze próbę charakterystyki rozwoju gospodarczego Warmii i Mazur stanowi artykuł Bohdana Koziełło-Poklewskiego². Problematyka społeczno-gospodarcza przewija się również w bardzo bogatej pod względem ilościowym literaturze, poświęconej dziejom poszczególnych regionów, miast, a nawet i historii poszczególnych wsi. W większości wypadków autorom tych monografii brakowało szerszych horyzontów i ambicji badawczych, jednakże w starszych opracowaniach niemieckich tego typu także i problematyka społeczno-gospodarcza drugiej połowy XIX wieku i początków XX wieku prezentowana była dość często w oparciu nie tylko o źródła drukowane, ale również i o źródła archiwalne lub badania ankietowe, prowadzone przez autorów. Opracowania te przynoszą wiele cennego materiału faktograficznego dla dziejów społeczno-gospodarczych omawianego okresu, którego nie można uzyskać na drodze kwerendy źródłowej z uwagi na słaby stan zachowania archiwaliów z terenu b. Prus Wschodnich.

Zagadnienia rolnictwa w Prusach Wschodnich były przed 1918 rokiem przedmiotem kilku opracowań ekonomicznych, wyłącznie niemieckich. Prace te uwzględniały problematykę rolnictwa w szerszych ramach całości ziem wschodnich Rzeszy (A. Backhaus), bądź zajmowały się tym działem gospodarki w obrębie Prus Wschodnich czy też poszczególnych ich regionów (Theodor Goltz, Johann Hansen, Gerhard Kraus, Alfred Szelinsky, Hugo Senftleben, Friedrich Wegener czy też Erwin Engelbrecht)³. Przedstawiały one jednak

1 G. Willoweit, *Die Wirtschaftsgeschichte des Memellandes*, Marburg/Lahn 1969.

2 B. Koziełło-Poklewski, *Rozwój społeczno-gospodarczy Warmii i Mazur na tle Prus Wschodnich od połowy XIX wieku do roku 1939*, w: *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, Wrocław 1977, ss. 67–88.

3 A. Backhaus, *Agrarstatistische Untersuchungen über den preussischen Osten im Vergleich zum Westen*, Königsberg 1898; E. Engelbrecht, *Die Agrarverfassung des Ermlandens und ihre historische Entwicklung*, München 1913; T. Goltz, *Die Entwicklung der ostpreussischen Landwirtschaft während der letzten 25 Jahre (1856–1881)*, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche, 1833, Bd. 7, ss. 809–856; J. Hansen,

głównie sytuację sobie współczesną, rzadziej natomiast sięgali w przeszłość. Brak szerszej perspektywy historycznej powodował, że obraz rolnictwa, głównie zresztą wielkiej gospodarki rolnej, miał raczej charakter statystyczny i nie ukazywał procesów rozwojowych zachodzących w tym dziale produkcji. Okres międzywojenny nie wniósł nic istotnego do tego zagadnienia. Dopiero w polskiej literaturze historycznej po 1945 roku pierwszą próbę w tym kierunku stanowił praca Janusza Jasińskiego⁴, który skupiając się głównie na problematyce reform agrarnych pierwszej połowy XIX wieku na Warmii, pokazuje jednocześnie w ogólniejszym zarysie skutki tych przemian dla gospodarki chłopskiej, wybiegające w drugą połowę XIX stulecia. W literaturze RFN-owskiej problematykę gospodarki leśnej podjął w swojej pracy Friedrich Mager⁵.

W świetle powyższego uwidacznia się potrzeba rozwinięcia badań nad rozwojem rolnictwa Prus Wschodnich interesującego nas okresu, w tym m.in. nad przemianami w strukturze agrarnej, jakie zachodziły w wyniku wzmagającego się od lat osiemdziesiątych XIX wieku odpływu ludności z rolnictwa i ze wsi, jak i rosnącego w związku z tym znaczenia zajęć pozarolniczych dla ludności wiejskiej. Dotyczy to zwłaszcza zagadnienia wpływu, jaki rozwój w sferze pozarolniczej wywierał na przebieg procesów w samej gospodarce rolnej, co w ostatecznym efekcie ujawniło się w zachodzącej do końca XIX wieku dekoncentracji przestrzennej i w zahamowaniu koncentracji produkcji w rolnictwie Prus Wschodnich pod wpływem wzrostu liczby gospodarstw drobnotowarowych. Słabo zbadany jest także przebieg procesów, które zachodziły w gospodarce chłopskiej tej prowincji w ciągu pierwszego ćwierćwiecza po zakończeniu reform agrarnych.

Na problematykę rozwoju przemysłu w Prusach Wschodnich przed 1918 rokiem zwrócono uwagę w zasadzie dopiero w ostatnich latach przed I wojną światową, jeśli nie liczyć broszury, opublikowanej przez Friedricha Marcinkowskiego⁶. Obok opracowań, które miały charakter zdecydowanie publicystyczny i zajmowały się głównie problemem możliwości industrializacji północno-wschodnich prowincji pruskich (Frank Muscate, Karl Mollwo czy też Otto Münsterberg), ukazały się wówczas także i poważniejsze prace ekonomiczne, których autorami byli Georg Metz oraz Bruno Pfeifer⁷. Pierwszy z nich zajął się całosiowo przemysłem wschodniopruskim, jednakże bez zakreslenia długookresowych tendencji rozwojowych. Podobny charakter mia-

---

Die Landwirtschaft in Ostpreussen, Jena 1916; G. Kraus, *Landwirtschaftliche Betriebsverhältnisse in Ostpreussen 1815–1870*, Königsberg 1913; A. Szellnsky, *Geschichte der Anwendung landwirtschaftlicher Geräte und Maschinen in der ostpreussischen Landwirtschaft*, *Landwirtschaftliche Jahrbücher*, 1938, Jg. 86, ss. 671–793; H. Senftleben, *Grundbesitzverhältnisse in der Provinz Preussen*, w: *Die Provinz Preussen*, T. 2, Königsberg 1863, ss. 181–224; F. Wegener, *Die Entwicklung des Bedarfs an Handarbeit in der ostpreussischen Landwirtschaft des 19. Jahrhunderts*, Merseburg 1905.

⁴ J. Jasiński, *Reformy agrarne na Warmii na początku XIX wieku*, Olsztyn 1967.

⁵ F. Mager, *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum*, Bd. 2, Köln 1960.

⁶ F. Marcinkowski, *Ostpreussens Beruf für die Industrie*, Königsberg 1872.

⁷ G. Metz, *Das Gewerbe in Ostpreussen*, Jena 1918; K. Mollwo, *Die wirtschaftliche Entwicklung der Industrie im Osten und ihre Einwirkung auf das Bevölkerungsproblem*, Leipzig 1910; O. Münsterberg, *Die wirtschaftlichen Verhältnisse des deutschen Ostens*, Berlin 1912; F. Muscate, *Die Industrialisierung des deutschen Ostens*, Graudenz 1914; B. Pfeifer, *Holzhandel und Holzindustrie Ostpreussens*, Jena 1918.

ła praca Felixa Wagnera o handlu i kredycie w Prusach Wschodnich⁸. W okresie międzywojennym do problematyki rozwoju przemysłu i innych pozarolniczych działań gospodarki Prus Wschodnich sięgał w swoich pracach Stanisław Srokowski, jednakże dla interesującego nas okresu nie wychodził on poza literaturę i publikacje statystyczne, stąd nadal oczekują swego badacza procesy industrializacyjne w Prusach Wschodnich w drugiej połowie XIX i w początkach XX wieku. Szczególnie chodzi tutaj o wskazania uwarunkowań, które wpływały na kierunki i tempo tych procesów oraz legły u źródeł ich ograniczoności i względnego niedorozwoju i to nie tylko z punktu widzenia tempa analogicznych procesów, jakie zachodziły w środkowych i zachodnich rejonach Rzeszy, ale i ze względu na możliwości surowcowe, jakie były udziałem Prus Wschodnich.

W odniesieniu do problematyki demograficznej Prus Wschodnich w drugiej połowie XIX i w początkach XX wieku najwięcej uwagi w literaturze niemieckiej, tak demograficznej jak i ekonomicznej, poświęcano problemowi odpływu ludności z rolnictwa i ze wsi, które to migracje kierowały się w głównej mierze do przemysłu i innych zajęć pozarolniczych w środkowych i zachodnich prowincjach Rzeszy, a tylko w ograniczonym zakresie znajdowały swoje ujście w ośrodkach miejskich macierzystej prowincji. Na badaniach tych zaciążyły jednak w sposób zasadniczy prace takich autorów jak Theodor Goltz, a następnie Max Sering⁹, którzy zajmowali się tą problematyką dla całego obszaru wschodnich ziem Rzeszy. Obaj oni skupili bowiem swoją uwagę przede wszystkim na próbach wykazania ścisłego związku między statystycznie potraktowaną strukturą agrarną a natężeniem odpływu ludności ze wsi i z rolnictwa. Pomijali natomiast tak istotną dla tej problematyki analizę stopnia intensyfikacji produkcji rolniczej, która rzutowała na rozmiary chłonności ludnościowej rolnictwa w poszczególnych rejonach. W podobnym kierunku poszli tacy autorzy jak Franz Henkis i Alexander Raabe¹⁰, a po 1918 roku także Arthur Golding¹¹. Badania ankietowe nad odpływem ze wsi prowadził przed I wojną światową Arno Hoffmeister¹². Próbie przezwyciężenia poglądów Maxa Seringa i jego zwolenników stanowią natomiast prace Petera Quantego, który podjął w swojej książce z 1933 roku i jej unowocześnionej wersji z 1958 roku problem wpływu procesów intensyfikacji gospodarki rolnej na natężenie odpływu ludności ze wsi i z rolnic-

⁸ F. Werner, *Der Handel und die Kreditbanken in Ostpreussen*, Jena 1918.

⁹ T. Goltz, *Die ländliche Arbeiterklasse und der preussische Staat*, Jena 1893; M. Sering, *Die innere Kolonisation im östlichen Deutschland*, Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 1893, Bd. 56; tenże, *Die Verteilung des Grundbesitzes und die Abwanderung vom Lande*, Berlin 1910.

¹⁰ F. Henkis, *Der Einfluss der Verteilung des Grundbesitzes auf die ländlichen Wandlungsverluste in Ostpreussen*, Diss. Königsberg 1908.

¹¹ A. Golding, *Die Wanderbewegung in Ostpreussen seit der Jahrhundertwende mit besonderer Berücksichtigung der Abwanderung vom Lande*, Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamtes, 1930, Bd. 69, ss. 203–234.

¹² A. Raabe, *Die Abwanderungsbewegung in den östlichen Provinzen Preussens*, Tl. I, *Die Provinz Ostpreussen*, Diss. Berlin 1910; A. Hoffmeister, *Erhebungen über den Verbleib der schulentlassenen ländlichen Jugend der Provinz Ostpreussen in den Jahren 1895, 1900 und 1905 und die Wanderbewegung der landwirtschaftlichen Arbeiter der 12 typischen Kreisen der Provinz Ostpreussen*, Arbeiten der Landwirtschaftskammer für die Provinz Ostpreussen 19, Königsberg 1907.

twą¹³. Szerszej problematyce demograficznej Prus Wschodnich (w tym także i dla okresu przed 1918 r.) poświęcone były prace takich autorów niemieckich okresu międzywojennego jak Albert Hesse, Werner Horn czy Rudolf Lawin¹⁴. Aspektów ludnościowych Prus Wschodnich w XIX i XX wieku dotyczy również praca Heinza Rogmanna poświęcona całości ziem wschodnich państwa niemieckiego¹⁵. W polskiej literaturze międzywojennej problematyce demograficznej Prus Wschodnich przed 1918 rokiem, w tym i zagadnieniu składu narodowościowego ludności Warmii i Mazur, poświęcone były prace takich autorów jak Włodzimierz Wakar czy Eugeniusz Romer¹⁶. W polskiej literaturze historycznej po 1945 roku problematyce ruchów wędrowniczych Prus Wschodnich poświęcone są prace Kazimierza Wajdy¹⁷ o migracjach ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku. Ciągłe jednak zbadania wymaga problematyka rozwoju demograficznego w Prusach Wschodnich przed 1918 rokiem. Szczególnie cenne mogłoby być wyjście poza publikowane dane statystyczne, dotyczące bądź całej prowincji, bądź też w najlepszym wypadku poszczególnych jej powiatów, sięgnięcie do masowych źródeł demograficznych, jakimi są księgi parafialne czy też akta stanu cywilnego, które by pozwoliły na przykładzie dość niewielkich – nawet zbiorowości, ale na przestrzeni dłuższych odcinków czasowych, ukazać problematykę demograficzną w sposób bardziej pogłębiiony, który by umożliwił przedstawienie tych zagadnień, które nie dają się zbadać na podstawie analizy danych sumarycznych, w tym m.in. na uchwycenie uwarunkowań o charakterze społeczno-ekonomicznym czy nawet biologicznym, jakie określały przebieg procesów demograficznych w Prusach Wschodnich.

Najmniej natomiast zaawansowane są badania nad zmianami, które zachodziły w strukturze społecznej, położeniu i mentalności ludności Prus Wschodnich. W literaturze niemieckiej przed I wojną światową i to zarówno w opracowaniach o charakterze ekonomicznym, jak i socjologicznym zajmowano się głównie robotnikami rolnymi. Czyniono to jednak w sposób dość jednostronny¹⁸, skupiając się głównie na ich położeniu materialnym. U źródeł takiego kierunku zainteresowań leżała w pierwszym rzędzie chęć wyjaśnienia przyczyn odpływu ludności ze wsi i z rolnictwa. Były to prace takich autorów jak Max Weber, Otto Gerlach, Karl Kaerger¹⁹, którzy zajmo-

---

13 P. Quante, *Die Flucht aus der Landwirtschaft, Umfang und die Ursachen der ländlichen Abwanderung dargestellt auf Grund neueren Tatsachenmaterials*, Berlin 1933; tenże, *Die Abwanderung aus der Landwirtschaft*, Kiel 1958.

14 A. Hesse, *Die Bevölkerung von Ostpreussen*, Jena 1916; W. Horn, *Die Bevölkerungsverteilung in Ostpreussen und ihre Veränderungen*, Königsberg 1931; R. Lawin, *Die Bevölkerung von Ostpreussen*, Königsberg 1930.

15 H. Rogmann, *Die Bevölkerungsentwicklung im preussischen Osten in den letzten hundert Jahren*, Berlin 1937.

16 W. Wakar, *Struktura demograficzna Prus Wschodnich*, w: *Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość ziemi*, Poznań 1932; E. Romer, *Polacy na kresach pomorskich i pojeziernych*, Lwów 1919.

17 K. Wajda, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850–1914*, Wrocław 1989.

18 For. np. Ascher, *Die ländlichen Arbeiterwohnungen in Preussen. Eine Umfrage*, Berlin 1897.

19 M. Weber, *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*, Schrif-

wali się Prusami Wschodnimi w szerszych ramach terytorialnych, bądź opracowania poświęcone tylko Prusom Wschodnim lub poszczególnym ich rejonom (Felix Gerhardt, Ernst Pohl i Evalotte Preuss)²⁰. Prace te były w znacznej mierze oparte o własne badania ankietowe autorów lub prowadzone pod ich kierunkiem. Badania te zostały zapoczątkowane przez seminarium Maxa Webersa na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku, przy czym ankietowano wybrane majątki na terenie wszystkich wschodnich prowincji pruskich. W polskiej literaturze historycznej niektóre cząstkowe problemy dziejów robotników rolnych podjęto dopiero po 1945 roku (Tadeusz Grygier, Kazimierz Wajda)²¹. O wiele mniej zajmowano się robotnikami przemysłowymi. W pierwszym rządzie należy tu wymienić studium Mulerta, przedstawiające położenie i motywy napływu do Królewca pochodzących ze wsi robotników, oparte o wyniki ankiety przeprowadzonej w początkach XX wieku. Zbliżona swoim charakterem była opublikowana w streszczeniu dysertacja doktorska Käthe Kalisky'ej na temat sytuacji ekonomicznej chałupników królewieckich²². Pewne aspekty problematyki klasy robotniczej prezentowały również niektóre wspomniane już poprzednio prace, które poświęcone były przemysłowi wschodniopruskiemu. W pierwszym rządzie wskazać należy na Oskara Mulerta²³, który przedstawił w swojej pracy takie problemy jak liczebność robotników przemysłowych, płace robocze, a także niektóre przejawy ich walki ekonomicznej. O problematykę położenia klasy robotniczej zahażała także praca Martina Pohlega o warunkach mieszkaniowych w miastach wschodniopruskich przed 1914 rokiem i w latach wojny światowej²⁴. W okresie międzywojennym nie ukazała się żadna inna monografia poświęcona w całości choćby w części klasie robotniczej w latach przed 1918 rokiem. Dotyczy to w zasadzie i literatury historycznej po 1945 roku, nie licząc pewnej liczby artykułów dotyczących ruchu robotniczego, które w sposób dość szkicowy, a często fragmentaryczny dotykały takich problemów, jak liczebność i położenie wschodniopruskiej klasy robotniczej w okresie do 1918 roku.

Dotychczasowy stan badań skłania do wysunięcia kilku postulatów pod

ten des Vereins für Sozialpolitik, 1892, Bd. 55; O. Gerlach, *Die Arbeiterverhältnisse der bäuerlichen Betriebe in Ostpreussen im 1900*; Jena 1914; K. Kaerger, *Die Sachsendgerei*, Berlin 1890.

20 F. Gerhardt, *Die Landarbeiter in der Provinz Ostpreussen*, Diss. Heidelberg, Lucka 1902; *Landarbeiterverhältnisse der Provinz Ostpreussen, Erhebung der Landwirtschaftskammer für die Provinz Ostpreussen geleitet und... herausgegeben von Otto Gerlach*, Lf. 1—4, Berlin 1913—1922; E. Pohl, *Die Lohn- und Wirtschaftsverhältnisse der Landarbeiter in Masuren in den letzten Jahrzehnten*, Magdeburg 1908; E. Preuss, *Die ostpreussische Landarbeiterschaft, ihre Entwicklung von der Gründung der Ordenstaates bis zur Gegenwart*, Diss. Königsberg 1932.

21 T. Grygier, *Z zagadnień położenia społeczno-ekonomicznego robotników rolnych Warmii i Mazur w I połowie XIX wieku*, Prace i Materiały Etnograficzne, 1957, t. 19, ss. 155—179; K. Wajda, *Robotnicy zakordonowi w rolnictwie Prus Wschodnich*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1968, nr 4, ss. 573—587; tenże, *Robotnicy rolni Pomorza Wschodniego na przełomie XIX i XX wieku. Skład i rozwój liczebny*, w: *Polska klasa robotnicza*. Studia Historyczne, t. 3, 1972, ss. 322—347.

22 K. Kalisky, *Die Hausindustrie in Königsberg in Pr.*, Diss. Königsberg, Allenburg 1907.

23 O. Mulert, *Vierundzwanzig ostpreussische Arbeiter und Arbeiterfamilien. Ein Vergleich ihrer ländlichen und städtischen Lebensverhältnisse*, Jena 1908.

24 M. Pohle, *Wohnungsnot und Wohnungsbau in Ostpreussen*, Jena 1919; patrz przypisy

adresem historyków społecznych, zajmujących się dziejami poszczególnych klas i warstw społecznych w Prusach Wschodnich przed 1918 rokiem. W pierwszym rzędzie dotyczy to zajęcia się dziejami klasy robotniczej, z uwzględnieniem takich momentów jak rozwój liczebny i skład oraz źródła rekrutacji, a także warunki bytowe i aktywność społeczno-polityczna robotników. Szczególnie istotne będzie tutaj uchwycenie składu narodowościowego pozarolniczej klasy robotniczej na ziemiach Warmii i Mazur. Odrębnego potraktowania wymagają również dzieje robotników rolnych w Prusach Wschodnich w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem takich aspektów, jak rozwój liczebny i zmiany w położeniu ekonomicznym. Warto byłoby się także pokusić o przedstawienie sprawy mentalności tej klasy społecznej. Dotyczy to także dziejów chłopstwa na Warmii i Mazurach w okresie powłaszczeniowym: chodziłoby tutaj zwłaszcza o ukazanie takich problemów, jak rozwój liczebny i przemiany w stratyfikacji tej warstwy, warunki bytowe i mentalność społeczna, w tym także kształtowanie świadomości narodowej i aktywności społeczno-politycznej chłopstwa. Pożyteczne byłoby zajęcie się również i innymi grupami społeczno-zawodowymi. Dotyczy to m.in. także i duchowieństwa diecezji warmińskiej. Zbadanie składu narodowościowego, pochodzenia społecznego, a także mentalności duchownych katolickich tej diecezji pozwoliłoby niewątpliwie na wyjaśnienie wielu istotnych spraw dla dziejów politycznych Warmii w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku.

Dla dziejów Prus Wschodnich jako całości istotne znaczenie miałyby zajęcia się wielkimi właścicielami ziemskimi z uwagi na ich znaczenie w życiu politycznym prowincji i całego ówczesnego państwa niemieckiego. Chodziłoby tutaj o pokazanie rozwoju liczebnego i składu tej klasy, którą nieustannie zasilali przybysze z niemieckich kręgów mieszczańskich, nabywający majątki ziemskie na terenie prowincji, co obok przemian ekonomicznych w wielkiej gospodarce rolnej stanowiło jedną z istotnych dźwigni procesu przekształcania się ziemiaństwa niemieckiego w kapitalistycznych przedsiębiorców rolnych. Pożądane byłoby także ustalenie, jak dalece wspomniane procesy wpływały na przekształcanie się mentalności i postaw tej klasy społecznej w drugiej połowie XIX i początkach XIX wieku. Wszystkie ukazane wyżej problemy badawcze wymagają oczywiście sięgnięcia po nowe, dotychczas nie wykorzystane lub też słabo uwzględniane typy źródeł tak rękopiśmiennych, jak i drukowanych, w tym także masowych źródeł o charakterze jednostkowym.

DIE SOZIALÖKONOMISCHE PROBLEMATIK IN DEN FORSCHUNGEN
ÜBER DIE GESCHICHTE OSTPREUSSENS SEIT DER MITTE DES 19.
JAHRHUNDERTS BIS 1918

Zusammenfassung

Der Vf. präsentiert den bisherigen Stand der Forschungen über die sozialökonomische Geschichte Ostpreussens in der erwähnten Periode: einerseits handelt es sich dabei um ältere, hauptsächlich deutsche, ökonomische, soziologische und demographische Bearbeitungen, die

größtenteils aus der Zeit um das Ende des 19. Jahrhunderts und der ersten zwanzig Jahre des 20. Jahrhunderts stammen, andererseits um die immer nur in unbedeutendem Masse vorhandenen geschichtswissenschaftlichen Arbeiten. Aufgrund der Analyse der bisherigen Forschungsergebnisse sowohl der polnischen, als auch der deutschen Wissenschaft fordert der Vf. den weiteren Ausbau der Forschungen über Fragen, wie die Entwicklung der Landwirtschaft (mit besonderer Berücksichtigung der Veränderungen in der Agrarstruktur, die in Ostpreußen an der Jahrhundertwende 19.–20. eingetreten waren), dann über den Industrialisierungsprozess in dieser Region, insbesondere aber über die Faktoren, die diesen Prozess hemmten. Der Vf. weist auch auf die Notwendigkeit hin, die demographischen Prozesse in der zweiten Hälfte des 19. und in den Anfängen des 20. Jahrhunderts zu untersuchen, sowie die Geschichte der einzelnen sozialen Klassen und Schichten, insbesondere die Geschichte der ausserlandwirtschaftlichen Arbeiterklasse Ostpreussens, sowie des Bauerntums in Ermland und Masuren zu erforschen.